

П. С. Берзін,
доктор юридичних наук

УДК 343.2(477)

ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ СУЧАСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Будь-яке сучасне дослідження історії Київської школи кримінального права ще тривалий час лишатиме після себе відкритими питання про склад, особливості формування, становлення, зв'язки і значення цієї школи на загальноєвропейській мозаїці кримінально-правових вчень. Чи то за причиною недостатнього інтересу з боку дослідників, чи то в силу браку єднання зусиль сучасних наукових колективів дослідити певні напрями діяльності Київської школи (це, між іншим, стосується не лише цієї наукової школи на теренах нашої держави), але так чи інакше доробки окремих її представників й досі є маловідомими як в інших регіонах України, так і у країнах Західної та Східної Європи. В цьому плані правий А. Д. Машков, що історія дослідження методу (методології) у вітчизняних юридичних науках — тема, яка практично спеціально не вивчалась, не описувалась і не аналізувалась. Відсутня

навіть більш-менш придатна періодизація таких досліджень, яка б дозволила, крім іншого, більш системно і цілісно поглянути на проблему метода в юридичних науках¹.

Із праць представників Київської школи останнім часом за межами України перевидавались лише сучасною російською орфографією «Дослідження про смертну кару» (1867) О. Ф. Кістяківського² та, як репринтне видання, «Підручник руського кримінального права. Загальна та особлива частини», автором якого був Л. С. Білогриць-Котляревський³. Цього виявилось достатнім для того, щоб включити О. Ф. Кістяківського, Л. С. Білогриць-Котляревського М. П. Чубинського та їх окремі праці, видані в тому числі в Києві, до числа російських криміналістів, які розробляли фундаментальні проблеми кримінального права⁴. Праці цих вчених, за словами А. В. Наумова, відрізнялись низкою осо-

¹ Машков А. Периодизация методологических исследований в отечественном правоведении // Підприємництво, господарство і право. 2009. № 6. С. 17.

² Кістяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. Тула: Автограф, 2000. 272 с.

³ Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Ординарного профессора Университета св. Владимира Л. С. Белогриц-Котляревского. Киев—Петербург—Харьков: Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. С. 1—2, I—IV, 3—620.

⁴ Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть. 4-е изд., перераб. и допов. М.: Волтерс Клувер, 2007. С. 170—172.

бливостей змістовного і методологічного характеру. По-перше, в них предметно, «капітально» розглядались основні проблеми кримінального права, його ключові категорії і поняття (в першу чергу, злочину і його складових ознак; його об'єктивної і суб'єктивної сторони; суб'єкта злочину; стадій вчинення злочину та співучасті у злочині; необхідної оборони; покарання, його видів і призначення). По-друге, достатньо глибоко і змістовно давалася кримінально-правова характеристика найбільш серйозних злочинів, що призвело до створення «зрілої» системи особливості частини кримінального права. По-третє, початком розробки проблем тюрмознавства (що послужили згодом формуванню виправно-трудоного права). По-четверте, початком соціологічного дослідження проблем злочину і злочинності, їх безпосередніх причин, притягненням до дослідження цих проблем статистичних матеріалів. По-п'яте, використанням (достатньо широко) порівняльно-правового (вивчення зарубіжного кримінального законодавства і науки кримінального права) та історичного (вже традиційного для вітчизняної науки кримінального права) методів дослідження¹. І хоч в Росії останнім часом було видано декілька праць з історії російської науки кримінального права, все одно автори уникають розгорнутого аналізу напружуваних вчених-вихідців з українських земель, що в той час входили до складу Російської імперії. Ще гірша ситуація має місце в нинішній Україні, адже єдиної, цілісної друкованої історії української кримінально-правової науки ми не маємо й досі. На фоні Київської школи кримінального права цьому можна знайти принаймні два пояснення.

По-перше, слід вказати на те, що вітчизняні вчені відносяться до категорії осіб, що найбільш сильно постраждали в матеріальному плані від процесу трансформації. Ті, хто залишився в науці, не-

рідко змушені займатися побічною діяльністю, і для реалізації масштабних дослідницьких програм у них часто просто немає часу². Наприклад, серед сучасних вчених у галузі кримінального права є чимало таких, що суміщають свою науково-педагогічну діяльність із правозахисною практикою або поєднують (постійно чи тимчасово) на умовах сумісництва педагогічну діяльність в різних навчальних закладах.

По-друге, частина українських науковців з 1991 року у своїх дослідженнях або у викладацькій діяльності орієнтувалися на наукові доробки радянських вчених, які, заперечуючи інтерес до вчених «дорадянського» періоду, стверджували: «Було б найглибшою політичною помилкою розглядати розвиток радянської науки кримінального права як подальший розвиток всієї попередньої «науки» кримінального права, як розвиток якої-небудь науки із існуючих раніше «шкіл» науки кримінального права, хоч би і таке, що містить істотні відмінності від всіх інших «шкіл» і напрямів у цій науці. Поява радянської науки кримінального права не була пов'язана з еволюційною зміною в кримінально-правових ідеях буржуазного суспільства, — вона виявилась результатом революційного зламу старої кримінально-правової ідеології та створення цілком нової, якісно, принципово різковідмінної від неї»³. Однак, применшувалась вагомість доробків деякого із старої професури: «Частина старої професури, «не прийнявши» Великої Жовтневої соціалістичної революції, емігрувала за кордон і вступила до лав білогвардійського табору. Інша частина старої професури, яка залишилась в СРСР, за своїми теоретичними поглядами була далека від ідей радянської науки кримінального права і в силу цього намагались «пристосувати» стару буржуазну «науку» кримінального права до нових умов. Так, наприклад, професор Немі-

¹ Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2007. С. 173.

² Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805—1905 / пер. с нем. Л. И. Цедилина; науч. ред. В. С. Автономова; Гос. ун-т. Высшая школа экономики. 2-е изд. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. С. 20.

³ Советское социалистическое уголовное право. Часть Общая: учеб. для вузов / под ред. проф. Б. С. Утевского. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. С. 42.

ровський, видаючи в 1925 року свій підручник «Радянське кримінальне право», зазначав, що він є простою переробкою його старих підручників. Точно також поступив й інший представник старої професури, проф. Познишев, який випустив свій підручник кримінального права, що представляв собою вкрай незначну переробку старого підручника і зберіг в недоторканному вигляді типово-буржуазні концепції його автора»¹.

Звичайно, і в сучасних умовах було б помилкою заперечувати вплив радянської системи на мислення окремих університетських викладачів періоду до 1917 року на наукові дослідження подальших епох, коли зрештою настала межа інформаційної насиченості, коли інформаційні і пояснювальні можливості жорстко охоронюваного континууму знань падають. Турботливий науковий світ чи світське духовенство змушений переносити, а частіше ламати дисциплінарні перегородки².

Починаючи з середини 90-х років минулого століття, серед українських вчених спостерігається бажання повернутися до власної кримінально-правової «спадщини». Поки що це бажання є нитковидним, скоріше винятком, ніж правилом. Вчені, звертаючись до наукових доробків позаминулої епохи, намагаються все ж таки відшукати ті раціональні рішення, які набагато в більшій мірі допомагають вирішити проблеми сучасного кримінального законодавства. З огляду на це не можна нехтувати думкою про уявлення кримінального права як «на-

копленной работы многих веков и многих поколений», яку висловлював у своїх працях О. Ф. Кістяківський³, а також заперечувати вплив історичних чинників на розвиток сучасного кримінального законодавства України. О. Ф. Кістяківський, розвиваючи зазначену думку, писав: «Обозревая затем весь ход развития и видоизменений уголовного права, легко заметить, что оно является до высокой степени делом человека данной эпохи, нося на себе печать характера и качеств этого человека и общественной среды, в которой он живет. Следовательно, перемены в уголовном праве исключительно зависят от развития и видоизменений человека в смысле рода»⁴.

Розкриваючи взаємозалежність історичних чинників та кримінального законодавства певної епохи, не можна ігнорувати те, що саме історичні події безпосередньо зумовлювали те, які саме проблеми намагались розв'язувати вітчизняні вчені. Наприклад, Л. С. Білогриць-Котляревський відстоював висновок, що будь-яка норма права виникає на ґрунті факту, який в історії передувє праву. Звідси зрозуміло, що з'ясування істинного смислу, внутрішньої будови права неможливе без пізнання фактичної сторони юридичних відносин, що розкривається часто лише шляхом історичного дослідження. Завдяки йому ми відшукуємо ту життєву підставу, ті умови, які сприяли виникненню цієї правової норми чи інституту⁵. А. А. Піонтковський в одеський період свого життя визначальним моментом у кримінальній

¹ Советское социалистическое уголовное право. Часть Общая: учеб. для вузов / под ред. проф. Б. С. Утевского. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. С. 43—44. З огляду на такі думки не є дивною оцінка постаті О. Ф. Кістяківського, зроблена у радянські часи, як «укр[аїнського] бурж[уазного] історика права, вченого-криміналіста» (Радянська енциклопедія історії України. в 4 т. Т. 2. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. С. 390). У радянський період були й праці, автори яких ґрунтовно аналізували внесок О. Ф. Кістяківського у розвиток тієї чи іншої галузі права. Однією із таких праць є «Історія кодифікації дореволюційного права України» А. П. Ткача, видана у 1968 р. У ній автор детально проаналізував науковий доробок Олександра Федоровича на ниві історії українського права (див.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. С. 7, 36, 72—85, 163).

² Бойко А. И. Система и структура уголовного права: в 3 т. Т. I: Системология и структурализм в современной познавательной культуре. Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2007. С. 16.

³ Элементарный учебник общего уголовного права ... Часть Общая. 3-е изд., печатанное без перемен со второго. А. Ф. Кистяковского. С. 119.

⁴ Там само. С. 130.

⁵ Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части ... Л. С. Белогриц-Котляревского. С. 7.

догматиці (одному із «проявів» кримінального права) визнавав побудову правових норм, у формі яких «проявляється» боротьба зі злочинністю, а побудову цих норм згідно з цілями цієї боротьби, потреб захисту і охорони прав особи від можливого насильства і свавілля — задачею кримінальної догматики¹.

Виходячи із цих міркувань, при дослідженні історії Київської школи кримінального права я все ж сподіваюсь спробувати обґрунтувати, що ця школа на окремих етапах (в окремі періоди) свого розвитку мала власні специфічні ознаки, які обумовлювали її відмінність від інших наукових шкіл. При цьому я пропоную увазі Читача не навчальний посібник з історії розвитку науки кримінального права на Київщині у зазначений період, а дослідження відповідних періодів життя і наукової діяльності її представників (всіх відомих мені представників), відомості про яких вдалося відшукати і систематизувати під певним кутом зору та з урахуванням низки відповідей на конкретні питання (див. нижче). Тому по суті в мене вийшла власна версія (мозаїка) бачення цієї наукової школи, у зв'язку з чим постановка інших питань або обрання іншого «кута зору» при формулюванні деяких положень зумовило б й зовсім інше бачення історії розвитку даної наукової школи.

Чому саме такий підхід? Навіщо його дотримуватись, якщо можна поступити як Г. С. Фельдштейн — обрати метою свого дослідження визначення науки кримінального права та її меж не з точки зору різних вчень і шкіл, а з позиції визначення меж цієї науки стосовно історії кримінального законодавства². При такому підході з'ясування особливостей долі окремих представників цієї науки (іноді нікому не відомих) є непотрібним.

Адже історію кримінального законодавства можна досліджувати і без згадки імен цих людей. Проте в межах даного дослідження я вирішив дотримуватись іншого підходу, осередком якого є характеристика людського життя у такому явищі, яке Н. Є. Толкачова охарактеризувала як «певним чином осмислений зв'язок у часі — минулого, сучасного й майбутнього». Завдяки такому зв'язку, за її словами, минуле стає історією, а у справах, подіях і явищах минулого розкривається їхній історичний сенс і значення. На цих зв'язках тримається вся людська культура, яка по своїй суті історична, є продуктом історизації минулого, тобто продуктом визнання його ролі для сучасності й майбутнього. Прогресивні зміни в суспільному, політичному, правовому житті, у матеріальних і духовних відносинах, у науці й практиці нерозривно пов'язані не тільки з новими уявленнями про сучасний світ і майбутнє, але й з новим розумінням і новою оцінкою минулого, з новим підходом до подій вітчизняної історії в загальному контексті всесвітньої історії³.

Своєрідне бачення взаємозв'язку людини та фактичних обставин, що наповнюють історичний рух подій, бачив і М. О. Поповський, який писав: «Важка це справа — визначати історичну цінність особистості. Іноді ми бачимо, як зовсім непомітна в одну епоху людина починає раптом сяяти яскравим світлом в [епоху] іншу. І не лише сама сяє, а й інших сучасників висвітлює»⁴. Ці рядки можна адресувати й І. М. Даниловичу, чие ім'я по-новому засяяло не тільки за часи його наукової й викладацької діяльності в стінах Київського університету, скільки в університеті Харківському, коли учень Ігнатія Миколайовича — Г. С. Гордієнко — по справжньому затьмарив свого вчителя.

¹ Пионтковский А. А. Избранные труды. Т. I. Казань: Казанский гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2004. С. 187.

² Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. С. 3.

³ Толкачова Н. Є. Звичаєве право: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. С. 5.

⁴ Поповский М. А. Жизнь и житие Святителя Луки Войно-Ясенецкого, архиепископа и хирурга. С. 184.

Оскільки в першу чергу інтерес в межах даного дослідження являють для мене біографічні дані представників київської кримінально-правової думки, я обмежуюсь лише характеристикою окремих, найбільш важливих моментів їх праць, що вплинули на формування названої наукової школи, обумовивши зміст її характерних напрямів (напрямів досліджень). Адже наявність відповідного «наголосу» саме на біографічній складовій цього дослідження здатне запобігти підміні «одного предмета дослідження іншим, оскільки будь-яка предметна галузь, що вивчається нами, потребує використання певних пізнавальних інструментів в тому порядку, який відповідає її істотним структурним властивостям»¹. Тому значна увага приділяється мною реконструкції стану зазначених доробків та характеристик тих умов, у яких здійснювалося формування певних наукових концепцій. Більшість же вчених-представників Київської школи не були фахівцями, що набули освіти та/або постійно працювали у відповідних навчальних закладах Київщини, а обґрунтуванням «юридичної природи» їх уявлень про кримінально-правові явища стали знання, набуті ними в інших навчальних закладах. З урахуванням цього межа між концепціями різних шкіл науки кримінального права може розмиватися. Аналіз таких концепцій здійснюється мною для обґрунтування особливостей, що мають значення при характеристиці окремих напрямів у кримінально-правових дослідженнях. Реалізації! цих напрямів у діяльності вчених зумовлює формування уявлень про загальний стан кримінально-правової думки представників Київської школи в різні періоди її розвитку.

Таким чином, приступаючи до викладення історії цієї наукової школи, варто враховувати наявність своєрідного взаємозв'язку біографістики та «концептуального змісту» в науці кримінального права, але аж ніяк не їх виокремлення.

Водночас те, що київські фахівці в га-

лузі кримінального права (протягом 1834—1960 років) час від часу обов'язково стажувались за кордоном, у провідних європейських (до 1917 року) або радянських (після 1917 року) навчальних та наукових закладах, може означати відсутність ізоляваності у розвитку названої наукової школи. Більше того, ця обставина в окремих випадках зумовлювала й перенесення її представниками сформованих в київський період кримінально-правових поглядів на «по-закиївський ґрунт», або навпаки (проявляється виходячи із аналізу міграції київських вчених у відповідні періоди розвитку наукової школи).

Отже, так чи інакше, але основну увагу при написанні цієї праці слід зосередити на тому, щоб вперше спробувати написати історію розвитку і становлення Київської школи кримінального права в межах певного відрізка часу. Таке обмеження часом в цій роботі має вимушений характер, оскільки викладення її історії починається з 1834 року, коли був відкритий Київський університет, і завершується 1960 роком, коли був прийнятий новий КК УРСР. Обрання (визначення) цих «часових орієнтирів» є вельми умовним, оскільки наукова діяльність перших дослідників кримінального права на юридичному факультеті Київського університету (І. М. Даниловича, С. О. Богородського, М. Д. Іванішева) починається задовго до його відкриття, а наукові дослідження радянських представників цієї науки (С. І. Тихенка, Я. М. Брайніна, П. С. Матишевського, В. І. Василенка, Й. А. Гельфанда, П. П. Михайленка та ін.) тривають й після 1960-го року. Тому залежно від існуючої потреби зрозуміти життєвий і науковий шлях конкретної особи — представника Київської школи — зазначені дослідження (до 1834 року і після 1960 року) також аналізуються в роботі. Крім цього, оскільки положення ортодоксального марксизму в сучасній науці кримінального права втратили своє значення, я повністю відмовився від їх висвітлення (навіть на рівні загальної ха-

¹ Жоль К. К. Философия и социология права: учеб. пособ. для вузов. 2-е изд., испр. и допов. С. XIII.

рактистику) в працях радянських вчених-криміналістів.

При описанні тих чи інших подій в процесі здійснення свого дослідження я опирався на хронологічні принципи викладення матеріалу. Звичайно, в певній мірі така побудова дослідження є хибною, оскільки узгодженість змісту виділених нижче етапів розвитку Київської школи кримінального права (періоду 1834—1960 років) та їх визначальних характеристик із змістом окремих фрагментів життя і наукової діяльності представників цієї наукової школи певною мірою «порушується». Відбувається це тому, що деякі із них обіймали посади в інших («позакіївських») навчальних та/або науково-дослідних закладах, у зв'язку з чим простежується своєрідна «відірваність» одного періоду (київського) від періоду іншого (інших). Крім цього, на певних історичних етапах має місце припинення функціонування зазначеної наукової школи. Проте такі вимушені «порушення» я спробував компенсувати шляхом демонстрації взаємозв'язку конкретного історичного періоду з постановкою і вирішенням тих проблем, якими займалися київські криміналісти. Грунтуючись на висловах німецького економіста Й. Цвайнерта, можна сказати, що такий вплив політичної історії в даному разі пов'язаний, з одного боку, з певною мірою свободою думок, що постійно змінювалася і мала вирішальне значення при виборі тем, які можна було публічно обговорювати. З іншого боку, масштаб приниження громадського руху певним чином зумовив масштаб радикалізму опозиційної інтелігенції¹.

***

Наукова школа в літературі традиційно розуміється з огляду на існування

стійкого колективу вчених, зайнятих дослідженням однієї глобальної чи декількох суміжних наукових тем, що дозволяють в сукупності вирішувати важливу задачу, яка має істотне теоретичне і практичне значення. Така сумісна творчість обумовлює визначення єдиної мети (в межах якої можуть бути також визначені більш конкретні цілі, що мають прикладне значення). Наукова школа означає наявність єдиного колективу, що має свій центр, ядро вчених, які виконують загальну керівну роль і визначають загальну перспективу, стратегію, тактику досліджень, значення окремих досліджень для досягнення загальної, стратегічної мети. Визнається необхідним також, щоб науковий колектив був належним чином структурований та організований, мав належну матеріальну базу². Наприклад, наукові дослідження, проведені в Демидівському юридичному лиці (м. Ярославль), на думку С. О. Єгорова, утворюють окрему юридичну школу в системі російського правознавства. В працях вчених цього лицю сформульовані, за твердженням вченого, оригінальні, творчі рішення з низки актуальних проблем права і держави, що найбільш ядро характеризують його провідну роль в розвитку правової науки. Серед найважливіших наукових досягнень лицю, які визначають його специфіку як самостійної наукової школи, С. О. Єгоров виділяє передусім розробку проблем праворозуміння з позиції індивідуалістичного підходу, критику браку позитивістського праворозуміння, розробку і запровадження у практику наукових досліджень соціологічного підходу до вивчення російського і зарубіжного досвіду, послідовний курс на гуманізацію міжнародного і російського законодавства, а також всебічне розширення свободи і прав людини, ефективне виконання юридичних обов'язків³. В ін-

¹ Цвайнерт И. История экономической мысли в России. 1805—190. ... С. 25.

² Волколуп О. В. Современные проблемы формирования и становления научной школы // Школы и направления уголовно-процессуальной науки. Доклады и сообщения на учредительной конференции Международной ассоциации содействия правосудию. Санкт-Петербург, 5—6 октября 2005 г. / под ред. А. В. Смирнова. СПб., 2005. С. 25.

³ Егоров С. А. Ярославская юридическая школа: Анализ научно-педагогического опыта Демидовского лицея: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук. М., 2008. С. 13.

шому випадку стверджується, що Харківська школа кримінального права була заснована разом зі створенням Імператорського Харківського університету (починаючи з 1805 року в складі його відділення моральних і політичних наук функціонувала кафедра прав цивільного і кримінального судочинства в Російській імперії)¹. Тому фактично початок викладання у цьому закладі кримінально-правових дисциплін відноситься до засад (умов) формування й функціонування цієї наукової школи.

Однак, у літературі немає єдності стосовно змісту вказаних засад «існування» наукової школи. Так, одні вчені звертають увагу на те, що засади будь-якої наукової школи утворюються із поєднання таких головних елементів, як організаційна форма (наприклад, юридичний факультет у складі університету), механізм цієї організаційної форми, основу якого становлять люди (вчені, викладачі, інший допоміжний апарат, студенти, аспіранти тощо), та науково-педагогічна діяльність вчених і викладачів під час передачі знань тим особам, які навчаються або проводять наукові пошуки².

Іншими авторами при визначенні змісту таких засад надається перевага

наступності у науці. Залежно від цього такі наукові школи мають продовження в учнях лідерів, які вже пішли з життя³.

Зустрічаються й інші, більш розгорнуті підходи щодо конкретизації змісту поняття наукової школи. Наприклад, окремі вчені пропонували «закласти» у розуміння цього поняття актуальність проведених досліджень, їх фундаментальний характер, високий теоретичний рівень науковців, академічну наукову культуру, здатність ефективно використовувати теорію для вирішення актуальних практичних завдань тощо. При цьому основоположним принципом формування наукової школи називалася поява нових напрямів у юридичній науці, на підставі яких може бути запропоновано ряд нових концептуальних положень⁴.

Деякими вченими поняття наукової школи ототожнюється з поняттям «напрям» у наукових дослідженнях (зокрема, така тотожність простежується у формулюванні «основні напрями (школи) у науці кримінального права»)⁵. Інші ж, навпаки, обґрунтовують, що різні напрями в розвитку науки мають ще назву «школи»⁶. Так, С. С. Яценко ототожнює поняття школи з основними теоретичними напрямками у науці кримінального

¹ Харитонova Е., Пономаренко Ю., Тютюгин В. Харьковская школа уголовного права // Право Украины. 2011. № 9–10. С. 265; Kharkiv School of Criminal Law // Law of Ukraine. 2011. № 9–10. Р. 234.

² Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X—початок ХХІ століття): монографія: у 2 т. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. Київ: Острог, 2011. С. 47.

³ Нагребельний В. П. В авангарді української державно-правової науки (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України відзначив 60-річний ювілей) // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 44. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. С. 10.

⁴ Костенко О. М., Нерсисян А. С. Відділ проблем кримінального права, кримінології та судострою // Флагман української юридичної науки (До 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949—2009); за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2009. С. 144—145.

⁵ Кримінальне право України. Практикум: навч. посіб. / П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко та ін.; за ред. С. С. Яценка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 20; Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть. 4-е изд., перераб. и доп. С. 689; Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та допов. (станом на вересень 2011 р.). Київ: Центр учбової літератури, 2012. С. 9. В окремих випадках поняття «напрямок в кримінальному праві» і «школа в кримінальному праві» вживаються як синоніми. Так, у назві статті, присвяченої Миколі Степановичу Таганцеву, вживається формулювання «напрямок в науці кримінального права», а у її змісті зазначається, що цей вчений був представником «класичної школи в кримінальному праві», «...дотримувався поміркованих ліберальних поглядів, був послідовним противником смертної кари» (Таганцев Микола Степанович — представник класичного напрямку в науці кримінального права // Право України. 2010. № 9. С. 294, 295).

⁶ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгин та ін.; за ред. В. В. Стаписи, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2010. С. 428.

права¹. В. В. Сташис писав: «Різні напрями в розвитку науки мали у своїй основі і різне філософське обґрунтування. Ознайомлення з цими напрямками, які в науці мають ще назву «школи», з їх вихідними концепціями становить певний інтерес»². Наголошує на необхідності «виокремлення спільного концепту» для приналежності дослідника до тієї чи іншої наукової школи В. В. Мина³.

Варто відзначити і те, що в окремих працях поняття наукової школи визначається як добре згуртована група вчених, які предметно об'єднані навколо лідера — визнаного творця наукових ідей, моделей, концепцій. При формуванні наукових шкіл провідна роль належить їх засновникам — науковим лідерам, які мають високий науковий авторитет у відповідній галузі знань⁴. Такий лідер — засновник наукової школи, — є безперечною, яскравою творчою особистістю⁵. «Унікальність засновника наукової школи, — пише І. Пасько, — полягає в тому, що саме йому належить відкриття наукового явища або наукового напрямку, саме ним запропонована нова теорія або розроблений новий метод дослідження і висунута на їх основі оригінальна дослідницька програма стратегічного рівня»⁶. Ілюстрацією такого підходу може служити те, що при визнанні російського вченого Миколи Степановича Таганцева представником класичної школи в кримінальному праві увага звертається лише на те, що він дотриму-

вався поміркованих ліберальних поглядів, був послідовним противником смертної кари⁷.

В інших випадках терміном «школа» позначається поєднання різних «науково-соціальних феноменів»⁸ або допускається можливість існування кількох шкіл у межах однієї галузі науки (наприклад, історична, історико-філософська, юридико-позитивістська та соціологічно-позитивістська школи у порівняльному правознавстві⁹).

Більш ґрунтовно у цьому питанні підходить І. І. Котюк, який виділяє декілька етапів розвитку будь-якої галузі наукового знання. Перший із них він називає донануковим етапом, коли практична потреба розв'язання окремих завдань здійснюється на основі методу «спроб і помилок», що призводить до накопичення певного емпіричного матеріалу. Другим етапом, на його думку, є формування на основі накопиченого емпіричного матеріалу самостійної сукупності знань, які не вписуються в рамки жодної з існуючих наук, але використовуються практикою. Третій етап зумовлений потребою в систематизації наявної сукупності знань і свідомого його використання в ході розв'язання практичних завдань, на основі чого відбувається формування якісно нової системи знань, які більш-менш точно характеризують її предмет і стають методологічною основою його пізнання. Четвертий етап відзначається появою нових теорій, які повніше відбива-

¹ Кримінальне право України. Загальна, частина: підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. С. 495.

² Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. С. 428.

³ Мина В. В. Філософсько-правове розуміння мети покарання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Львів, 2011. С. 10.

⁴ Київський національний університет внутрішніх справ: наукові школи: доповідь / уклад.: О. М. Джу́жа, А. В. Ромашко, Є. М. Бодюл [та ін.]. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 3.

⁵ Пасько І. Природнична наука в університеті: київські класичні наукові школи в українознавчому вимірі // Українознавство—2009. Календар-щорічник / упорядн. В. Піскун, А. Ціпка, О. Щербанок. Київ: ВПЦ Київський університет, 2008. С. 79.

⁶ Там само.

⁷ Таганцев Микола Степанович — представник класичного напрямку в науці кримінального права // Право України. 2010. № 9. С. 294—295.

⁸ Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). М.; Брянск: Изд-во Брян. гос. пед. ун-та, 1996. С. 8.

⁹ Кресін О. Досвід і проблеми викладання порівняльного правознавства у пострадянських країнах // Право України. 2011. № 2. С. 362.

ють окремі аспекти предмета пізнання та виявляють прогалини в його відображенні і таким чином сприяють подальшому їх розвитку. І насамкінець, сучасний розвиток науки, що відзначається поглибленим проникненням у сутність предмета пізнання та відгалуженням з цієї системи знань нових теорій як нові самостійні науки¹.

Не ставлячи перед собою мети розглянути всі існуючі підходи стосовно розуміння сутності наукової школи (ця проблема значною мірою виходить за межі мого дослідження і потребує іншого, можливо більш глибокого й концептуального, підходу для її вирішення, що для даної праці є зайвим), наголошу на низці принципових висновків, які впливають із проаналізованих вище підходів і дозволяють продемонструвати значимість Київської школи кримінального права.

1. Традиційно в кримінальному праві конкретні «різновиди» наукових шкіл виділяються з урахуванням ототожнення (тотожності) школи і напрямів у науці кримінального права². Названі «різновиди» в окремих випадках пов'язуються з модифікаціями, що, як правило, характеризуються об'єднанням положень кількох шкіл. При цьому окремими напрямами, або школами, визнаються просвітницько-гуманістичний, класичний, антропологічний та соціологічний³. В деяких випадках ці «модифікації» стосуються змісту кожного із таких напрямів (шкіл), а їх виділення відзначається «відомою долею умовності»⁴. Проте такі особливості, у принципі, не унеможливають виділення окремих шкіл в науці кримінального права залежно від тієї

специфіки, якої набувають зазначені «модифікації» з урахуванням додаткових характеристик, не властивих лише одній школі (напрям) в науці кримінального права. В більшості випадків такий підхід є абсолютно виправданим і обґрунтованим як в соціологічному, так і правовому розумінні. Адже специфіка, якої набувають існуючі в кримінальному праві модифікації основних теоретичних напрямів (шкіл), зокрема, передбачає: а) узагальнення тих їх змістовних характеристик, що допомагають відрізнити одну наукову школу від іншої та виділити найбільш типові ознаки кожної з них; б) розгляд кожної із таких ознак та з'ясування їх кримінально-правового значення.

2. З урахуванням наведених міркувань найбільш типові ознаки Київської школи кримінального права можуть бути виділені залежно від: а) «засобів» (методів) науково-дослідної діяльності її представників; б) наступності кримінально-правових досліджень вчених-представників різних поколінь такої наукової школи. На підставі цього найбільш типові ознаки Київської школи кримінального права мають враховувати принаймні: а) осередок такої наукової школи, яким впродовж 1834–1960 років завжди залишався юридичний факультет Київського університету (за винятком періоду 1920–1930 років, коли відповідні функції взяла на себе кафедра кримінального права і кримінального процесу Київського інституту народного господарства (далі — КІНГ), у складі якої працювали випускники Київського університету, а також періоду 1930–1936 років, коли ці функції здійснювали інші навчальні заклади Києва); б) зв'я-

¹ Котюк І. І. Розвиток школи криміналістики в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Наукові правничі школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 12 жовтня 2005 рік). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 25.

² Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть. ... С. 689–710; Кримінальне право України. Практикум: навч. посіб. / П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко та ін.; за ред. С. С. Яценка. 2-ге вид., перероб. і допов. С. 20–21. Ототожнюється поняття наукової школи та напрямів в юриспруденції також деякими вченими в галузі теорії права (див.: Машков А. Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі. Київ: К.І.С., 2011. С. 95–130).

³ Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Беньківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. ... С. 495–496.

⁴ Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть. ... С. 689.

зок (науковий, педагогічний та ін.) вчених і практиків з відповідними структурними підрозділами названих навчальних закладів.

Після відкриття в Київському університеті юридичного факультету викладання кримінально-правових дисциплін здійснювалось спочатку фахівцями з інших галузей правознавства (так би мовити «некриміналістами») — прихильниками історичного (історико-догматичного) підходу до розуміння права — І. М. Даниловичем, С. О. Богородським, М. Д. Іванішевим, П. Д. Колосовським¹. Змінюється все після зарахування на посаду приват-доцента молодого Олександра Кістяківського. Лекції із загальної і особливої частин кримінального права починає читати справжній фахівець, для якого ця наука (поряд з кримінальним судоустроєм та судочинством) обумовлювала основні напрями його досліджень.

В процесі такого викладання Олександр Федорович на різних етапах своєї педагогічної діяльності в цьому навчальному закладі намагався дотримуватись різних методів із тих, що названі вище. При цьому за часів його науково-педагогічної діяльності в університеті з'являється ще одна характерна риса викладання кримінального права — публікація науковцем, що обіймав кафедру (екстраординарним чи ординарним професором), на якій читалися кримінально-правові дисципліни, комплексних досліджень, що видавалися як підручник або курс (курси) прочитаних ним лекцій.

Такі підходи у своїй викладацькій діяльності намагались зберегти й учні О. Ф. Кістяківського — Д. Г. Тальберг та Л. С. Білогриць-Котляревський. Проте згодом, зокрема, після смерті Л. С. Білогриць-Котляревського, з різних причин такі підходи певною мірою порушуються. Так, починаючи з наступника Лео-

ніда Сергійовича на кафедрі кримінального права і кримінального судоустрою та судочинства в Київському університеті, яким став Г. В. Демченко², не було випущено жодного підручника або так би мовити комплексного курсу лекцій із загальної та особливої частин кримінального права до 1920 року включно (рік, коли ця кафедра припинила своє існування). Тому студенти користувались відповідними виданнями попередників тогочасних викладачів кримінального права на вказаній кафедрі або виданнями представників інших навчальних закладів. Не стала винятком в цьому плані й викладацька діяльність іншого екстраординарного професора названої кафедри — М. М. Паше-Озерського. Традиція друкувати «кафедральні» підручники або курси лекцій викладачів із загальної та/або особливої частини кримінального права відновились лише у 50-х роках ХХ століття, коли ці видання здійснили такі радянські криміналісти, як С. І. Тихенко і Я. М. Брайнін.

В літературі виправдано акцентується увага на неможливості існування будь-якої наукової школи без двох взаємопов'язаних компонентів, зокрема: а) змістовного; б) організаційного³. Проблеми формування та становлення Київської школи кримінального права існували в обох названих компонентах. Так, визначення змістовного компоненту залежить від потреб правозастосовчої діяльності, зацікавленості вчених певного колективу, наукових традицій та іншого. Можливо, саме ця обставина призвела до певних труднощів у визначенні загальної теми, загального напрямку наукових досліджень⁴, оскільки кожний представник названої наукової школи не без допомоги свого наставника (лектора, наукового керівника) в період навчання на юридичному факультеті Імператорського університету Святого Володимира

¹ В основі такого підходу «поетапне, за суворого історичною послідовністю вивчення юридичних інститутів» (Егоров С. А. Ярославская юридическая школа. ... С. 30).

² Державний архів м. Києва (далі — ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Сир. 1398. Арк. 3—3 зв.

³ Волколуп О. В. Современные проблемы формирования и становления научной школы. ... С. 25—26.

⁴ Там само. С. 26.

(або «приготування до професорського звання») самостійно обирав тему дослідження (причому не лише такого, що вважалось магістерською або докторською дисертацією). У зв'язку з цим доречно навести слова В. О. Навроцького, що гарантією самостійності наукових працівників є сам характер їх діяльності — процес наукових пошуків, на щастя, не піддається контролю, рукописи, як говорив відомий літературний персонаж, не горять, вагомість аргументів, які висловлюються з наукових проблем, аж ніяк не залежить від авторитетності, службового становища соціальних зв'язків тих, хто їх висловлює. Недаремно, серед науковців безспірною є теза, що в «науці генералів немає», а чи не єдиною сферою діяльності, де панує абсолютна і ніким не обмежена свобода, є наукова діяльність¹.

Такий зв'язок «батьків-засновників наукової школи» й дослідників, які робили лише перші кроки на шляху до свого визнання (вчитель — учінь), безсумнівно сприяв централізації наукових досліджень, створенню єдиного колективу, в межах якого «обов'язок сформулювати певний погляд на новий рух в науці лежить на кожному криміналісті», а тому «кожний криміналіст повинен прямо і сміливо підняти прапор зі своїм науковим credo і встати в ряди тих, на боці кого він визнає наукову правду»². В цій ситуації наукові наставлення аж ніяк не мали авторитарного характеру, що зобов'язували конкретного дослідника (переважно студента) вирішувати проблему заздалегідь визначеним шляхом. Як

приклад можна згадати характер зауважень, наведених Г. В. Демченком у «звіті про твір» студента четвертого курсу юридичного факультету князя М. О. Бебутова (Чельцова) «Відповідальність юридичних осіб в кримінальному процесі»³ (за іншими даними — «... в кримінальному праві»⁴), представлений на рецензування для отримання золотої медалі, причому без вказівки на авторство (анонімно), лише під девізом «Soli Soli Soli»⁵. Аналізуючи цей звіт, можна сказати, що такі кримінально-правові тонкощі не наводяться майбутніми юристами у дипломних чи магістерських роботах навіть на початку ХХІ століття.

Зазначена специфіка фактично унеможливило виділення так би мовити «універсальних критеріїв» формування і становлення Київської школи кримінального права періоду 1834—1960 років, що властиві й іншим школам кримінально-правової науки. Це, у свою чергу, потребує вирішення низки конкретних питань, а саме: 1) на яких підставах здійснювалася централізація наукових досліджень, що сприяли створенню єдиного колективу вчених; 2) чи можна за цими підставами визначити єдиний напрям (напрями) здійснення вченими наукових досліджень.

Відповідь на ці питання можна звести до таких висновків.

Як окремі *підстави* централізації наукових досліджень у межах Київської школи кримінального права визнаються такі обставини: а) заснування у Києві 1834 року Імператорського університету Святого Володимира, що обумовило

¹ Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). Київ: Атіка, 2001. С. 26.

² Чубинский М. П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве (Вступительная лекция к необязательному курсу на тему: «Новые учения в области уголовного права и процесса, читанная 24-го сентября 1897 года») // Университетские известия. Год тридцать восьмой. 1898. № 2. Февраль (Часть II — Неофициальная). Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1898. С. 4.

³ Краткий Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1913 году // Университетские известия. Год пятьдесят четвертый. 1914. № 7. Июль (Часть I — Официальная). Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1914. С. 48.

⁴ Демченко Г. Отзыв о сочинении на тему об «Ответственности юридических лиц в уголовном праве» под девизом «Soli Soli Soli» // Университетские известия. Год пятьдесят четвертый. 1914. № 9. Сентябрь (Часть I — Официальная). Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1914. С. 60.

⁵ Там само. С. 60—63.

об'єднання наукових зусиль кількох поколінь його випускників чи працівників з метою проведення низки фундаментальних досліджень в галузі кримінального права; б) функціонування у складі КІНГ (1920—1930 роки) кафедри кримінального права і кримінального процесу, співробітниками якої були переважно випускники та/або колишні викладачі юридичного факультету Київського університету (періоду до 1920 року); в) наступність у дослідженнях представників (випускників та/або співробітників) цих навчальних закладів.

Виділяючи зазначені підстави слід підкреслити таку характерну особливість централізованого підходу щодо формування Київської школи кримінального права: більшість її представників у своїх дослідженнях враховували або зберігали основні підходи, сформульовані випускниками та/або співробітниками Київського університету.

Як вже підкреслювалось, особливістю викладання кримінального права, як навчальної дисципліни, у заснованому 1834 року Київському університеті була відсутність запрошення (запозичення сил) представників науково-педагогічного складу навчальних закладів Західної Європи. Це, фактично, унеможливило своєрідне насадження західноєвропейських кримінально-правових ідей без їх наукової «обробки» при викладанні. Чи не означає це наявність так би мовити «київської версії» кримінально-правових вчень? Адже можна впевнено стверджувати, що деякі західноєвропейські вчені мали істотний вплив на київських представників кримінально-правової науки, яка формувалася протягом 40—80-х років XIX століття. Така «версія» могла виникнути, оскільки всі викладачі кримінального права у Київському університеті протягом зазначеного періоду обов'язково здійснювали власні дослідження на підставі доробків західноєвропей-

ських вчених. Такий підхід фактично призводив до посилення і «пристосування» цих доробків до власного розуміння київськими вченими положень кримінально-правової науки.

Проте, не дивлячись на задекларовану в передмові до першого видання книги залежність наукових доробків представників Київської школи кримінального права у перші п'ятдесят років її існування від руху «прогресивних» ідей, сформульованих західноєвропейськими дослідниками, а також безспірний вплив окремих західних вчених на розвиток вітчизняної науки кримінального права в цілому, можна стверджувати про визначальність доробків західноєвропейських вчених у працях київських криміналістів кінця 30-х років — початку 80-х років XIX століття.

В історії Київської школи кримінального права 1834—1960 років цілком узагальнено можна виділити кілька етапів розвитку і становлення. При цьому в історико-правовій літературі загальноприйнятим є підхід про те, що в основу виділених етапів виникнення і розвитку конкретної галузі права, правової науки можуть покладатися процеси реформування законодавства (прийняття відповідних законодавчих актів), активізація наукової думки тощо. Це дає можливість дослідити і проаналізувати певні історичні процеси, які впливали на право і науку, виявити закономірності розвитку в хронологічному порядку¹.

На *першому етапі* розвитку і становлення названої наукової школи, який тривав з 1834 року по 1864 рік, окремі представники інших галузей правознавства (І. М. Данилович, С. О. Богородський, М. Г. Білоусов, В. Г. Демченко, П. Д. Колосовський та І. А. Максимович) визначали основи кримінально-правової науки в умовах функціонування новоствореного Київського університету. Вже в той час «університетська реальність» дала можливість зрозуміти безпідстав-

¹ Гетманцев О. В. Історичний метод науки цивільного процесуального права // Проблеми процесуальної науки: історія та сучасність: друга Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена світлій пам'яті вчених-процесуалістів київської школи (25—26 лист. 2010 р.) / Київ. нац. ун-т. імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. С. 157.

ність механічного запозичення західноєвропейських кримінально-правових вчень. У цей час кримінально-правові підходи будувались на основі історико-порівняльних і порівняльно-правових досліджень. В цьому плані основоположними і найбільш вагомими доробками виявились дослідження І. М. Даниловича про рух кримінального законодавства в Російській імперії, державах сходу, Німеччині та Франції, а також нариси історії кримінальних законодавств в Європі з початку XVIII століття С. О. Богородського.

Прихід у 1864 році на кафедру кримінального права і кримінального судочинства Київського університету О. Ф. Кістяківського ознаменував своєрідний «злам» існуючого до того часу стану науки кримінального права у стінах цього навчального закладу та позначив *другий етап* розвитку кримінально-правової думки в межах Київської школи. Саме після опублікування О. Ф. Кістяківським у 1867 році «Дослідження про смертну кару»¹ виник очевидний розрив між Київською та іншими школами науки кримінального права, «світогляд» яких був побудований на ідеях лібералізму. Протягом кінця 60-х років XIX — початку XX століття доробки представників зазначеної кафедри Київського університету мали вагомий вплив на становлення кримінально-правової науки в цілому на теренах колишньої Російської імперії. Підтвердженням цьому може служити висновок О. В. Харитонової, що О. Ф. Кістяківський ніби передбачив появу соціологічної школи в кримінальному праві, а саме тих її досягнень, які пройшли перевірку часом: він одним з перших збагнув необхідність розкриття соціального змісту кримінального права та його інститутів, наблизившись, таким

чином, до найкращої частини вчення соціологів. При цьому у «Дослідженні про смертну кару» О. Ф. Кістяківський довів ідею про необхідність аналізу суспільної природи кримінального права. Завдяки цьому О. В. Харитонova стверджує, що О. Ф. Кістяківський стояв на передових позиціях науки свого часу і досягнув значущість соціологічних засад в дослідженні кримінально-правових явищ. Важливий й інший висновок авторки: «Пізніше ці ідеї одержали відображення в роботах учених, які стали прихильниками соціологічної школи кримінального права, що виникла на початку 80-х рр. XIX ст. І. Я. Фойницький, Н. Н. Полянський, С. В. Познишев, М. П. Чубинський, М. Н. Гернет, С. К. Гогель значну увагу приділяли висвітленню проблем кримінального права в соціологічному аспекті, що було значним кроком уперед в розвитку кримінально-правової науки»².

Таким чином, поява серед викладачів юридичного факультету Київського університету О. Ф. Кістяківського, випуск перших студентів, які успішно засвоїли читані ним лекції, — все це означало, що формування цього факультету, здатного здійснити підготовку юристів на основі вивчення теоретичної юриспруденції, завершилось. В історії юридичного факультету настав новий етап³.

Третій етап розпочався у 1907 році, коли посаду екстраординарного професора названої кафедри Київського університету обійняв учень Д. Г. Тальберга і Л. С. Білогриць-Котляревського — Г. В. Демченко. Під впливом концепцій своїх попередників-вчителів по кафедрі він продовжив розвиток їх ідей і, головне, «виховання» своїх наступників (учнів). З того моменту як перший із них О. Д. Щербак у 1913 році був обраний на посаду приват-доцента, можна вести

¹ Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. Киев: В университетской типографии, 1867. С. I—IV, 1—281.

² Харитонova О. В. Еволюція інтегративних засад у вітчизняній науці кримінального права // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні: матер. наук. конф., 15 травня 2009 р. / ред. кол. В. І. Борисов (гол. ред.) та ін. Харків: Право, 2009. С. 69—70.

³ Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии: учеб. пособие. М.: Зерцало-М, 2010. С. 159.

мову про початок чергового (*четвертого*) етапу становлення Київської школи кримінального права (надалі відповідні посади приват-доцентів обійняли Ю. П. Новицький та М. М. Паше-Озерський). Отже, імена О. Д. Щербака, Ю. П. Новицького та М. М. Паше-Озерського, як представників Київської школи кримінального права цього періоду, об'єднує одна характерна властивість — всі вони були учнями Г. В. Демченка (і залишались ними в ті часи, коли паралельно з обійманням відповідних посад в Київському університеті викладали кримінальне право в Київському юридичному інституті (О. Д. Щербак та М. М. Паше-Озерський), на Київських вищих жіночих курсах (М. М. Паше-Озерський), в Київському комерційному інституті (М. М. Паше-Озерський), в Таврійському університеті (М. М. Паше-Озерський та ін.). Проте в подальшому їх життєві шляхи розійшлися, що виявилось причиною істотних розбіжностей в кримінально-правових вченнях.

Вказаний четвертий етап тривав до самого закінчення бойових дій в Києві (або, умовно кажучи, на Київщині) в роки Громадянської війни. А тому трагічність долі абсолютно всіх представників Київської школи кримінального права періоду 1918–1920 років виявилась наслідком військових дій, що проводились білими арміями, червоною армією, військами Директорії, німецькими і австро-угорськими військами та іншими збройними формуваннями на території Лівобережної та Південної України.

Залежно від розвитку та зміни загальної політичної ситуації на українських землях, а також подій на фронтах Громадянської війни одночасно відбувалися зміни у складі Київської школи кримінального права. Адже на відміну від Першої світової війни fronti Громадянської війни не мали фіксованої безперервної лінії, що поділяла б війська противників.

Протягом цього часу міграція київських вчених у галузі кримінального права мала певні особливості, що пов'язані з характеристикою її основних на-

прямків. Такі напрямки можуть бути визначені у наступному вигляді: а) Південний — Крим (Сімферополь та Севастополь) і далі, після евакуації частин Руської армії 17 листопада 1920 року (головнокомандувач — П. М. Врангель) та встановлення на півострові радянської влади, — повернення назад до Києва (М. М. Паше-Озерський) або Харкова (О. Д. Кисельов); б) Південно-східний — Новочеркаськ, Новоросійськ і далі Константинополь або Королівство сербів, хорватів, словенців (М. П. Чубинський); Ростов (О. О. Малиновський); в) Південно-західний — одразу до Королівства сербів, хорватів, словенців (Г. В. Демченко); г) Південно-західний — Німеччина і далі до Північної Америки (США та Канада) (Є. М. Кулішер); ґ) Північний — на територію, зайняту більшовиками, у зв'язку з перебуванням в лавах Червоної армії (М. О. Чельцов-Бебутов) і повернення назад до Києва із встановленням радянської влади.

Першими центрами «кримінально-правової діаспори», утвореної колишніми представниками Київської школи, були Белград і Суботиця.

Залежно від обраного шляху міграції, які визначені вище, представниками київської кримінально-правової науки використовувалось кілька варіантів обрання подальшого життєвого шляху:

1) вченими, які перебували на територіях УНР, Гетьманської України або зайнятих Білими арміями чи іншими збройними формуваннями — опозиційними до радянської влади: а) разом з евакуацією частини Збройних Сил Півдня Росії 14 березня 1920 року із Новоросійська та Руської армії (Крим, Новоросія, Північна Таврія) 17 листопада 1920 року із Криму — Константинополь (М. П. Чубинський); б) законне чи незаконне перетинання державного кордону УНР або Української держави за часів Гетьмана П. П. Скоропадського (Г. В. Демченко, оскільки достеменно невідомо, коли саме емігрував цей київський вчений-криміналіст); в) відмова у евакуації разом з частиною Збройних Сил Півдня Росії і Руською армією та обіймання в подаль-

шому відповідних посад у радянських навчальних чи науково-дослідних закладах, правоохоронних органах тощо (О. Д. Кисельов, М. М. Паше-Озерський, О. Д. Щербак, Л. С. Карум, Я. С. Гольденвейзер, С. Г. Борисенко); г) законний виїзд із РСФРР згідно з отриманими дозволами (так, восени 1922 року група вчених була пароплавом вивезена із Одеси в Константинополь, щоправда достеменно невідомо, чи були серед них київські криміналісти, оскільки саме таким шляхом залишив Батьківщину петербурзький професор кримінального права П. А. Михайлов¹; в окремих джерелах згадується про те, що із Києва була вислана творча інтелігенція у кількості 17 чоловік, які на відміну від своїх колег в Москві і Петрограді були направлені в еміграцію іншим шляхом: сушею до Одеси, звідти морем — до Константинополя²; можливо, до числа останніх і входили вчені-криміналісти);

2) вченими, які знаходились на території, підконтрольній радянській владі: а) перебування на дійсній службі в лавах Червоної армії (Український фронт) та участь у бойових діях, у тому числі пов'язаних із взяттям Києва (М. О. Чельцов-Бебутов); б) перебуванні на службі у радянських органах (М. О. Максимейко, який працював у Харківському університеті і після початку бойових дій залишався у Харкові; проте достеменно невідомо, чи мешкав він у Харкові у той час, коли місто було зайняте білими арміями).

П'ятий етап становлення Київської школи кримінального права розпочинається після закінчення Громадянської війни, коли юридичний факультет Імператорського університету Святого Володимира був закритий у 1920 році. З цього часу й до 1930 року кримінально-правові дослідження здійснювались співробітниками кафедри кримінального права і кримінального судочинства КІНГ, його Юридичної клініки й Кабінету кри-

мінального права. Тривав цей період до відновлення діяльності факультету у 1936 році вже у складі КДУ, як правонаступника Університету Святого Володимира. Це, у свою чергу, сприяло активному розвитку кримінально-правових досліджень в інших навчальних закладах, що здійснювались колишніми викладачами або випускниками юридичного факультету Київського університету. Зокрема, в КІНГ (О. Д. Щербак, М. М. Паше-Озерський, М. О. Чельцов-Бебутов, С. Г. Борисенко, С. В. Ейсман), у Школі командного складу Робітничеселянської міліції ім. В. А. Балицького та Школі старшого начальницького складу Робітничеселянської міліції ім. В. А. Балицького (С. І. Тихенко, М. М. Паше-Озерський), на Юридичних курсах при Нарком'юсті УСРР (Я. М. Брайнін, С. І. Тихенко, М. М. Паше-Озерський).

З того моменту, як у 1937 році М. М. Паше-Озерський повернувся до стін КДУ, обійнявши на його юридичному факультеті посаду завідуючого кафедрою кримінального права, розпочинається *шостий етап* розвитку кримінально-правової думки в межах Київської школи (крім цього, у 1938 році посаду викладача цієї кафедри обійняв Я. М. Брайнін, а з 1940 по 6 жовтня 1949 року завідуючим кафедрою був Ю. С. Сапожніков). Цей етап охоплює й час, коли у зв'язку з Великою Вітчизняною війною КДУ був евакуйований в тил (м. Кизил-Орду Казахської РСР), а повноцінно відновив свою діяльність у Києві в червні 1944 року (після реевакуації). Саме у цей час (9 травня 1944 року) посаду викладача кафедри кримінального права, а згодом і доцента (вересень 1945 року) обійняв С. І. Тихенко. Одночасно з ним у повоєнні роки на кафедрі працювали Ю. С. Сапожніков, Я. М. Брайнін та Й. А. Гельфанд.

На *сьомому етапі*, який тривав орієнтовно з 1949 по 1960 роки, кафедру кримінального права КДУ поповнили молоді

¹ Макаров В. Г. Архивные тайны: интеллигенция и власть // Вопросы философии. 2002. № 10. С. 109—110; Кудинов О. А. Конституционные проекты Белого движения и конституционно-правовые теории российской белоэмиграции (1918—1940 гг.). С. 32.

² Макаров В. Г. Архивные тайны: интеллигенция и власть. ... С. 109—110.

викладачі кримінального права — учні Й. А. Гельфанда, С. І. Тихенка та Я. М. Брайніна — П. С. Матишевський (з 1949 року), В. І. Василенко (з 1 вересня 1956 року). Саме у ті роки керівництву кафедри стало зрозуміло, що обійтись без запозичення досвіду корифеїв кримінально-правової науки просто неможливо. До числа останніх відноситься П. П. Михайленко, який протягом 1956—1957 років обіймав посаду професора кафедри кримінального права КДУ. Починаючи з 1958 року, Й. А. Гельфанд та П. П. Михайленко працювали на кафедрі спеціальних дисциплін Київської філії Вищої школи МВС СРСР, перетвореної в 1960 році у Вищу школу МВС УРСР (до цього часу Й. А. Гельфанд викладав кримінальне право у Київській

філії Всесоюзного юридичного заочного інституту).

В процесі становлення Київської школи кримінального права не спостерігається так звана «відірваність» вчених одного покоління один від одного, незважаючи, зокрема, на те, що для деяких із них ця школа не була «рідною». Наприклад, серед всіх керівників та викладачів кафедри Імператорського університету Святого Володимира та КДУ, на якій здійснювалося викладання курсу кримінального права впродовж 1835—1960 років, було чимало таких вчених, чиє становлення в науці кримінального права не було пов'язане із здобуттям юридичної освіти, наукового ступеня чи наукового звання у стінах названого навчального закладу.

Цивільний кодекс для Східної Галиції 1797 р.
Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII:
2-ге вид., доопр. / пер. з лат. А. Гужви; за ред. О. Кутателадзе, В. Зубара. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 660 с.

ISBN 978-966-667-704-7

До уваги читачів пропонується друге видання латинського тексту з паралельним перекладом на українську мову Цивільного кодексу для Східної Галиції 1797 р. Це не лише зразок одного з перших повних кодифікацій приватного права Габсбургської монархії, а й однієї з перших кодифікацій приватного права у Європі. Особливий інтерес для досліджувачів становить той факт, що зазначений документ застосовувався на частині території сучасної України.

Видання розраховане на наукових та науково-педагогічних працівників навчальних закладів і наукових установ, студентів, аспірантів, докторантів юридичних та історичних напрямів і широкий читацький загал.